

Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького (Україна)
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ

За участю:

Інститут вищої освіти НАПН України (Україна)
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (Україна)
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Україна)
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (Україна)
Запорізька державна інженерна академія (Україна)
Зальцбурзький університет (Австрія)
Програма Ради Європи «Інтерсіті» (Франція)
Природничо-гуманітарний університет у м. Седльце (Польща)
Лодзинський університет (Польща)
Південно-Західний університет «Неофіт Рилські» (Болгарія)
Пловдивський університет «Паїсій Хилендарський» (Болгарія)
Могилевський державний університет імені А. А. Кулешова (Білорусь)
Маріямпольська колегія (Литва)

ЛЮДИНА В УМОВАХ МІНЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ДУХОВНО-ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР

Матеріали
міжнародної науково-практичної конференції
(3–4 червня 2016 р., м. Мелітополь, Україна)

Частина I
КОНЦЕПТУАЛЬНІ СХЕМИ РУХУ ОСОБИСТОСТІ
У СМИСЛОВИХ ПРОСТОРАХ САМОВИЗНАЧЕННЯ

Мелітополь
2016

УДК [111.32:17.022.1]:316.722(06)
ББК 87.6
Л 93

Рекомендовано до друку вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
Протокол № 12 від 25.05.2016 р.

Л 93 **Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір** : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (3–4 червня 2016 р.) / Ред.-упорядн. : Р. І. Олексенко, М. В. Будько. – Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – Ч. I : Концептуальні схеми руху особистості у смислових просторах самовизначення. – 231 с.

ISBN 978-617-7346-43-1

Висвітлюються філософсько-методологічні засади пошуку людиною свого місця в системі суспільних відносин, концептуальні схеми руху особистості у смислових просторах самовизначення, проблеми самовизначення в мінливому екзистенційному, культурному, соціальному, ситуативному просторах. Аналізується роль освіти як простору творення прецедентів і зразків самовизначення в умовах ціннісно-нормативної невизначеності.

Рекомендовано науковцям, викладачам, учителям, державним службовцям, студентам – усім, хто цікавиться проблемами самовизначення людини.

Друкується в авторські редакції.

ISBN 978-617-7346-43-1

УДК [111.32:17.022.1]:316.722(06)
ББК 87.6
© Автори матеріалів, 2016
© Видавництво МДПУ
ім. Богдана Хмельницького, 2016

КОЗАЦЬКИЙ ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ КУЛЬТУРІ

Літопис козацького канцеляриста Самійла Васильовича Величка (уродженця с. Жуки на Полтавщині) – найбільший за обсягом історичний твір свого часу, надрукований у Києві 1848–1864 рр. Унікальність цього наймонументальнішого твору історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст. ст. полягає в тому, що це не тільки літопис (так умовно назвали його перші видавці), а й історичний, публіцистичний і художній твір.

Разом із Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки, «Історією Русів» Величків твір уходить у корпус козацької історіографії, авторами якої є літописці-вчені, вихованці Києво-Могилянської академії, представники знаменитого «стану військових канцеляристів», який, за оцінкою Михайла Грушевського, прийшов «на зміну духовних представників київської схоластики першої половини XVIII ст. та загальноросійських її епігонів другої половини: він підготував національне українське відродження XIX століття» [1, с. 216].

Михайло Грушевський заперечував проти включення пам'яток української історіографії до загальної суми творів київської схоластичної літератури і ще раз наголошував, що неувага до козацьких літописів – причина багатьох неточностей і прогалин у наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX ст. «Історичні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, красзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль – це річ загальноновизнана. Але як підготувала все це «література канцеляристів» XVIII ст., в яких формах, якими шляхами вона влилася в нього, яким чином вона сама утворилась і виробила ці аспекти – в цьому ще багато незрозумілого, що вимагає дослідження із самих низів – з рукописного матеріалу, і я хотів би про це нагадати» [1, с. 223]. Окреслені Михайлом Грушевським проблеми і сьогодні не з'ясовані як щодо козацьких літописів загалом, так і щодо Літопису Самійла Величка.

Саме Михайло Грушевський уперше заперечив традиційну, сформовану ще в 30-ті роки XX ст. думку про Літопис Величка як твір козацько-старшинський, осмислив причини, через які твір довгий час залишався маловідомим: «Незрівнянно більш художня повість Величка також, очевидно, не могла такою мірою задовольнити читача зі старшинського кола і залишилася без поширення протягом усього століття чи не тому, що автор мав на меті прославити на шкоду городовому козацтву, Запорізьку Січ як охоронця справжніх козацьких переказів, а можливо, й через інші обставини, наприклад, великий обсяг твору, можливо, його дефектність» [1, с. 220].

Літопис Самійла Величка дійшов до нас не повністю: є в ньому дефекти на початку, в середині (1649–1652 рр.) і в кінці. Прогалину (відсутність кінця першої, другої, третьої, четвертої та п'ятої частин першого тому) видавці заповнили матеріалом із другого твору Величка – «Космографії», яку він продиктував, уже осліпнувши, на схилі літ. Двох аркушів бракує в другому томі, а третій том, як вважають дослідники, залишився незавершеним.

Свій літопис Самійло Величко довів до 1700 р., але в переліку подій автор згадує й пізніші роки (наприклад, 1723 р.), у третьому томі згадуються події 1700–1720 рр. Літописець також обіцяє розповісти про події, що супроводжували відлучення його від служби в Генеральній канцелярії. Більшість учених вважає, що сталося це наприкінці 1708 р., коли був страчений Кочубей. Але історик М. Марченко вважав цю причину непереконливою: на його думку Самійло Величко потрапив у немилість через Мазепу, за гетьманування якого був писарем. Однак до діяльності Мазепи Величко не мав безпосереднього відношення, бо тоді з літописцем розправились би значно жорстокіше [12, с. 74]. Був надрукований Величків твір за списком Погодіна, придбаним у відомого збирача рукописів Лаптева. Під час друку був відшуканий ще один, пізніший список – у бібліотеці М. О. Судієнка, придбаний останнім від нащадків Григорія Полетики. Саме в цьому списку дослідниками й були відшукані певні місця, яких не вистачало в основному списку. Перша спроба відновлення загубленої частини твору Величка здійснена П. Клепацьким у праці «Літопис Самійла Величка» (Полтава, 1926).

Сам Величко поділив свій твір на три томи, кожен із яких має окремий заголовок. До першого і другого томів знаходимо цікаві передмови, де Самійло Величко, на думку Дмитра Чижевського, розвиває «деякі основи свого історичного світогляду та своєї історичної методології» [3, с. 302]. З'ясування специфіки останнього має надзвичайну вагу і позначене труднощами, які стоять перед дослідниками твору. Більшість із них солідарна в тому, що своєрідність Літопису Величка зумовлена передусім тим, що автор був літописцем-ученим. «З Величка був дуже вчений письменник супроти, хоча б, Самовидця: він тямив мову латинську, польську, німецьку. Але літопис його має надто компілятивний характер, як це ми були бачили, перелічуючи акти, грамоти й листи, що їх Величко позаносив до свого літопису. Їх така сила, що читачеві часом важко стежити за авторовим оповіданням», – зазначав Дмитро Багалій [4, с. 67]. Ще раніше Віктор Іконников дійшов висновку, що Величко, з одного боку, літописець-компілятор, а з другого – автор ученого твору, вченої праці [8, с. 158–159]. Повістяр-мемуарист Самійло Величко був вихованцем Києво-Могилянської академії. Отож, пишучи свій твір, він намагався дотримуватися основних засад, викладених у академічних, зразкових для його часу «Поетиці» та «Риториці» Феофана Прокоповича.

Висуваючи проблему, Феофан Прокопович стверджував, що справжній історик мусить уникати трьох небезпек: незнання, захоплення (або пристрасті) та легковажності [6, с. 339]. Величко намагався дотримуватися й

інших вимог: творити, не розраховуючи на те, щоб сучасники «тебе хвалили й поважали, а охопивши думкою все століття, писати для прийдешніх поколінь»; щоб про автора колись сказали: «це справді була вільна людина, і її розповідь цілком заслуговує довір'я» [6, с. 339].

Твір Величка вийшов друком більш як 100 років після смерті автора, який хоч і не розраховував на те, що твір таки дійде до читача (у той час надрукувати його було практично неможливо, поширити в копіях дуже важко, адже він дбав про свого «читальника», мовби даруючи йому у винагороду за терпляче засвоєння надзвичайно складного документального матеріалу ще й цікаві вставні новели, поетичні оповідання, яскраві характеристики, описи природи, котрі своєрідно розцвічують повістьову частину. «Красномовство – це головна риса Величчиного літопису, його стилю, його викладення, його мови. У Величка красномовства й риторики безмірно більше, ніж в інших козацьких літописців », – писав Михайло Драгоманов [7, с. 59].

У поезії та стилістиці Літопису Величка, у засобах творення образів, у манері інтерпретації подій проглядає розмаїття прикмет художнього стилю бароко – «вишуканого, надмірного й поетичного стилю», уникати якого в історичному творі настійно вимагав Феофан Прокопович. У бароковому стилі віднайшов літописець можливості для відповідного художнього відображення складного історичного процесу, зітканого з суперечливих фактів. Величку вдається майже постійно тримати читача в своєрідній напрузі – як почуттєвій, так і інтелектуальній, вражаючи його багатоплановістю зображуваного, епічним розмахом подій, мозаїчністю, універсальністю. Мова, стиль Літопису Самійла Величка по-бароковому строкаті, неоднорідні. Такою мовою, на думку дослідників [17, с. 19], у той час не розмовляв ніхто. Стиль твору, як підкреслив Дмитро Чижевський, «досить сильно змінюється залежно від предмету його трактування: можна говорити про різні шари його стилю – «високий» стиль, що нагадує стиль української барокової проповіді, зустрічаємо в промовах, в патетичних місцях Літопису; там, де Величко висловлює власні погляди, стиль далеко простіший; ще простіший, але й поетичніший там, де Величко подає описи подій» [16, с. 303].

Аналіз стильових особливостей Літопису Самійла Величка показує, що перед нами – нова для тогочасного українського письменства барокова літературна форма, в якій складно поєдналися ознаки твору і публіцистичного, і історичного, і художнього з вишуканими містифікаціями, багатством автентичних документів і вмілою під них стилізацією, перлинами гумору й сатири, блискучими характеристиками. З погляду літературної естетики, як підкреслив Михайло Грушевський, виняткової уваги історика літератури заслуговує саме друга частина – «Повістваванія літописная» [3, с. 220–221]. Грандіозну конструкцію Хмельниччини, «конструкцію більш літературну, аніж історичну», Іван Франко характеризував як основну заслугу творів козацьких літописців. Чи не в першу чергу це положення адресоване творові Самійла Величка.

Дмитро Чижевський вважав, що Величків твір більшою мірою, ніж, наприклад, літопис Григорія Грабянки, претендує на заміну оригінального українського повістярства, яке мало розвинулося в Україні за часів бароко [18, с. 304]. Зародки повісті, зокрема історичної, вбачав у Літописі Самійла Величка Михайло Возняк [2, с. 348], а Валерій Шевчук зауважив, що унікальна праця канцеляриста війська Запорізького дає матеріал для вивчення стародавнього українського оповідання [17, с. 320]. Епічний розмах у змалюванні народного лихоліття у Величковому творі аналізував Олекса Мишанич і порушив проблему близькості цієї пам'ятки до усної народної творчості [14, с. 320].

Досліджуючи твір Самійла Величка як явища української художньої культури, спробуємо осмислити наступну низку проблем:

- джерела Літопису Самійла Величка;
- давньоруські тенденції стилю автора;
- барокову образність Літопису;
- біблійні мотиви у Літописі Самійла Величка.

Джерельна база твору надзвичайно велика і різнопланова. Вражає передусім величезна кількість документального матеріалу: літописець наводить повні тексти урядових і приватних листів, актів, універсалів, топографічні описи, грамоти, реєстри. Але значна кількість документів, як відомо [9, с. 420], є домислом автора.

Джерелами для автора послужили і літературні твори різних жанрів і авторів, щоденники історіографів, особисті враження. Чимало текстів є літературними містифікаціями, повтореними в традиціях бароко [11, с. 110]. Так, Величко використовує твори «трюх Самійлів»: польського (Самійла Твардовського), німецького (Самійла Пуффендорфа), українського (Самійла Зорки), українські народні перекази, легенди, думи, пісні, приказки, прислів'я. Виняткової уваги заслуговують думи, на споріднення яких із козацькими літописами вказував Ф. Колесса [10, с. 83].

Історична поема польського історика і поета С. Твардовського «Війна громадянська» постає у творі Величка одним із основних літературних джерел, до якого, як вважає Я. Дзира, літописець звертається для більш яскравого й емоційного відображення історичних подій [4, с. 203]. З дослідником можна погодитись, але вказана ним причина – тільки одна з багатьох, котрі змусили Величка звернутись як до твору С. Твардовського, так і до праці С. Пуффендорфа «Вступ до європейської історії», виданої у Петербурзі 1718 р. Самійло Величко звернувся до іноземних джерел передусім тому, що, як він сам докоряв у передмові своїм попередникам-співвітчизникам, «барзо щуплі і короткі» козацькі «реєстрики» не давали достатнього матеріалу для створення фундаментальної праці з історії України.

«Істинний Малої Росії син і слуга», як сам себе називає Величко, намагається об'єктивно змалювати козацькі війни, показати, скільки горя, спустошень зазнала його рідна земля і народ у боротьбі за свою незалежність.

Незважаючи на те, що джерела, як історичні, так і літературні, досить широко досліджувалися (праці Д. Багалія, П. Клепацького, В. Петрикевича та ін.), і досі не до кінця з'ясованим залишається питання про третього Самійла – Самійла Зорку, записки якого, або діаріуш, сам літописець подає як одне з основних джерел твору. У літописах Самовидця, Грабянки, у працях Соловйова, написаних за архівними документами, у творах М. Костомарова ім'я Зорки не зустрічається. Скептично до записок С. Зорки поставилися й такі вчені, як М. Грушевський, І. Франко, І. Крип'якевич, В. Іконников, М. Петровський. Останній писав: «...Величко вкладає думки й погляди опозиційного Москві панства свого часу або в написані самим ним універсали, буцімто Богдана Хмельницького, або в промову вдуманого секретаря Б. Хмельницького – Самійла Зорки, радіє (між рядків) невдачам Москви» [14, с. 83].

Студії М. Петровського з цього питання Я. Дзира вважав найдокладнішими, водночас він вніс суттєве доповнення, яке видається нам переконливим: «Очевидно, діаріуш С. Зорки – вигадка не самого Величка, а когось із його сучасників чи попередників» [4, с. 205].

Таким висновкам передувала гостра наукова полеміка з тими вченими, котрі визнавали автентичність записок С. Зорки – це М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, О. Лазаревський, Д. Багалій, П. Клепацький та ін.

Твір Величка можна вважати своєрідною збіркою літературних барокових творів різних авторів – польських і українських. Так, у другому томі знаходимо досить розлогий уривок із «Скарбниці» І. Галятовського – про суперечку автора з єзуїтом Пекарським. Зі «Скарбниці» Величко запозичив і звістку про чудо в Єлеському монастирі, коли йшла війна українців із турками, які здобували тоді Львів, Броди. Д. Багалій звернув увагу на те, що Величко не просто подав цю звістку, а додав до неї власне судження: Галичину та Волинь треба називати Малою Росією [1, с. 59]. Через брак довідкового матеріалу про облогу Чигирина турками Самійло Величко навів у своєму творі уривки з поеми, написаної польською мовою. Широко використав у своєму Літописі Величко й такі жанри барокової літератури, якими є:

- епітафії (епітафію на могилі Брюховецького, епітафію Барановича на смерть – митрополита Нелюбовича-Тукальського);
- сатири (наприклад, сатиричні вірші проти Самойловича);
- панегірики (панегірик С. Полоцького з його книги «Вечеря духовная» та ін.).

Використав літописець і пристосований до українських подій переказ одного з розділів відомої поеми Торквати Тассо «Звільнений Єрусалим». На основі четвертої пісні поеми Величко написав своє оповідання про сатирів і чортів, в якому прочитуються обставини чигиринських походів 1667–1678 років. Знав Самійло Величко і літературні твори російських авторів, що мали відношення до історії України (твори Каріона Істоміна), не чужою була для літописця і практика римських істориків, на що звернули увагу М. Возняк [2, с. 348] і Д. Чижевський [16, с. 308], а Я. Дзира уточнив, що

Величко, «як Лівій, Таціт, Цезар, в уста історичних осіб вкладає високі зразки промов» [4, с. 203].

Таким чином, і сьогодні не втратило сили твердження Д. Багалія: «Питання про джерела для Величчиного літопису – це головне питання щодо цього Літопису» [1, с. 57].

Про давньоруські тенденції стилю Літопису Самійла Величка чи не першим писав Михайло Драгоманов, який 1870 р. у рецензії на книгу І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век» підкреслив, що літописи Київського періоду є прямими родоначальниками «тих хронік-мемуарів, які велись у козацькі часи» [7, с. 17]. Більш ґрунтовно цю проблему вчений не розробляв, побіжно торкались її інші дослідники. Так, Д. Багалій, відзначаючи, що Величко хотів дати правдиву козацьку історію у своєму творі, і коли сам помилявся, то це залежало від помилок у тих джерелах, котрими він користувався, писав: «Він удається до ласкавого читача, нехай той помилки ці повиправляє. Це нагадує нам автора давнього руського літопису, – той теж звертався із таким проханням до свого читача» [1, с. 55]. Іншого плану суголосність у напрямі «літописець – читач» відзначає Олекса Мишанич: «Немов повторюючи староруських авторів, Величко наголошує на тому, яке велике значення має «чтеніє книжне» і, зокрема, знання рідної історії, що порівнюється з ліками від усякої туги і скорботи» [13, с. 418].

Але було б помилково відносити твір Самійла Величка до літопису в традиційному розумінні цього поняття, оскільки порівняно з давньоруськими літописами зміст його значно ширший і глибший, а форма набагато складніша і неоднозначніша. На думку більшості дослідників, перед нами – найзагадковіший твір української барокової літератури та історіографії, який не можна міряти сучасними науковими мірками. Дослідження барокової поетики твору Величка передбачає осмислення його на різних рівнях, один із яких – біблійна образність. Літопис Величка насичений зіставленнями, порівняннями з біблійними образами, прислів'ями та приказками книжного походження, джерелом яких є Біблія та інші церковні книги. У творі знаходимо переосмислення євангельської легенди про сліпців, яким Ісус повернув зір, легенди про Каїна і Авеля, Йосипа та його братів, суд Соломона, Содом і Гоморру, Вавілонську вежу та ін. Завдяки біблійній образності надзвичайної сили набувають оповідання Величка про руїну Правобережної України, які дослідники одностайно відносять до найкращих сторінок твору. У стилі біблійних пророків, як підкреслив Д. Дорошенко [5, с. 92], оплакує літописець трагічний кінець боротьби за Чигирин, зруйнування якого стало мовби символом загибелі Правобережної України.

Як і в усіх козацьких літописах, у творі Самійла Величка центральною постаттю є Богдан Хмельницький. Автор порівнює його не лише з Олександром Македонським, староруським Одноцарем, славетним Скандербегом, а й з біблійним Мойсеєм.

Валерій Шевчук пояснював звернення Величка до біблійної образності тим, що автор дбав «про свідчення, які б виявили в ньому переконаного

християнина» [17, с. 15], йдеться про етичні норми Середньовіччя. Більш переконаливими нам видаються судження Дмитра Багалія: завдання автора не стільки релігійні, а «патріотичні й національні, він стоїть на ґрунті національної самосвідомості українського, або як він каже, козацького малоросійського народу; щоб нагадати про них своїм сучасникам, щоб вони не залишилися забути» [1, с. 55].

Таким чином, дослідження козацького літопису Самійла Величка в українській художній культурі дозволило з'ясувати, що, по-перше, його автор, як вихованець Києво-Могилянської академії, дотримувався при написанні основних засад, викладених у зразкових для того часу працях Ф. Прокоповича.

По-друге, козацький літопис Самійла Величка – нова для тогочасного письменства літературна форма, в якій автором застосована історіографічна проза, що втілила естетичну модель бароко; в Літописі чітко виражені давньоруські тенденції стилю автора, блискуча барокова художня образність твору та його біблійні мотиви.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. Нарис української історіографії / Д. І. Багалій – К. : Вид-во АН УРСР, 1925. – Джерелознавство : вид. 2. – №16. – Т. I.
2. Возняк М. Історія українського письменства / М. Возняк – Львів, 1922.
3. Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века / М. Грушевский / Известия АН СССР. – VII серия. – 1934. – № 3.
4. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис / Я. Дзира / Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко – К., 1991. – Т. 2.
6. Луценко Ю. Літопис Г. Грабянки в працях доживтневих дослідників / Радянське літературознавство. – 1988. – № 8.
7. Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов. – К., 1991.
8. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. Иконников – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2.
9. Історія української літератури : у 8 т. – К., 1967. – Т. 1.
10. Колесса Ф. Українська народна словесність : загальний огляд та вибір творів. – Львів, 1938.
11. Крекотень В. Сказання про війни козацькі та його автор // Київ, 1986. – № 10.
12. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX віку). – К., 1959.
13. Мишанич О. В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. – К., 1980.
14. Петровський М. Н. Нариси з історії України. – К., 1940.
15. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. – К., 1979.
16. Чижевський Д. Історія української літератури. – Нью-Йорк, 1956.
17. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис / Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 1.